

ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ І ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

PEDAGOGICAL SKILLS AND PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL COMPETENCY OF THE UNIVERSITY TEACHER: THE CORRELATION BETWEEN THESE CONCEPTS

У статті здійснено теоретичний аналіз та диференціацію понять «педагогічна майстерність» і «професійно-педагогічна компетентність» як споріднених педагогічних категорій. Наголошено, що, незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених дослідженню змісту цих понять, у науково-педагогічній літературі спостерігається неоднозначність підходів до трактування педагогічної майстерності і професійно-педагогічної компетентності, тенденції до отождолення та взаємозаміни, розширення чи звуження меж понять, а також невизначеність у їхньому співвідношенні. Підкреслено, що розуміння сутності педагогічної майстерності відрізняється залежно від наукових підходів до її аналізу. Так, представлено підхід, в основу якого покладено рівень педагогічних знань, умінь, навичок та здібностей педагога (О. Дубасенюк, Л. Нечипоренко, В. Пасинок, Я. Подоляк, В. Сластьонін та ін.); підхід, що базується на понятті «професійна готовність» (Є. Барбіна, Д. Пащенко та ін.); підхід, який ґрунтується на особистісних властивостях, особистісному вимірі педагога (Л. Заніна, Н. Меншикова, В. Рябцев, С. Якушева та ін.); особистісно-діяльнісний підхід (І. Зязюн, Л. Крамущенко, І. Кривоніс, В. Семиченко та ін.). Визначено акценти співвідношення цього поняття з професійною компетентністю. З'ясовано, що сучасна педагогічна наука професійно-педагогічну компетентність трактує як багатозначну категорію; визначено її вихідне походження як інтегральної професійно-особистісної характеристики викладача вищої школи. При цьому зауважено відсутність у літературі однозначного підходу до проблеми співвідношення педагогічної майстерності з професійно-педагогічною компетентністю педагога, наведено відповідні приклади. Зроблено висновок про те, що педагогічна майстерність є складним феноменом, який, незважаючи на великий науковий доробок дослідників, потребує чіткої визначеності; одним із видів професійної компетентності, на якому базується зрілість людини у професійній діяльності, є професійно-педагогічна компетентність, саме вона виступає визначальним компонентом успішності професійної діяльності педагога загалом і викладача закладу вищої освіти зокрема; педагогічна майстерність є найвищим рівнем розвитку професійної компетентності педагога.

Ключові слова: педагогічна майстерність, професійна компетентність, професійно-педагогічна компетентність, викладач вищої школи, професійно-педагогічна підготовка.

The article theoretically analyzes and differentiates such concepts as pedagogical skills and professional-pedagogical competency as related pedagogical categories. It is found that, despite the considerable number of scientific and pedagogical publications on the content of these concepts, there is no single approach to interpreting pedagogical skills and professional-pedagogical competency. Besides, one can observe a certain tendency to identify, interchange, broaden or narrow their boundaries, as well as an ambiguous correlation between them. The article shows that the understanding of pedagogical skills differs depending on scientific approaches to its analysis. Thus, it presents an approach, which is based on the level of pedagogical knowledge, abilities, skills and capabilities of the teacher; an approach based on the concept of professional readiness; an approach based on personal traits, as well as the teacher's personal dimension; the personality and activity-oriented approach. The article defines the features of the correlation between this concept and professional competency. It is found that there is still no single approach to the problem of correlation between pedagogical skills and professional-pedagogical competency of the university teacher in the scientific literature. The corresponding examples are presented in the article, too. At the same time, modern pedagogy takes into account the results obtained from the analysis of various scientific approaches to interpreting such concepts as professional competency and pedagogical competency and considers professional-pedagogical competency to be a multivalued category. Thus, professional-pedagogical competency is defined as an integral professional-personal characteristic of the university teacher. Still, it is stated that there is no clear approach to the balance between pedagogical skills and professional-pedagogical competency of the university teacher in the scientific literature. The corresponding examples are given. The article concludes that pedagogical skills are a complex phenomenon, which, despite the great scientific achievements of researchers, still needs to be defined. One of the types of professional competency on which professional maturity is based is professional-pedagogical competency. It is the defining component of professional success of teachers, including university teachers. Pedagogical skills act as the highest development level of the teacher's professional competency.

Key words: professional skills, professional competency, professional-pedagogical competency, university teacher, professional teacher training.

УДК 378.011.3-051:005.336.2:37.012
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-18-1-25>

Горохівська Т.М.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри педагогіки
та інноваційної освіти
Національного університету
«Львівська політехніка»

Постановка проблеми у загальному вигляді. Звернення до проблеми співвідношення понять «педагогічна майстерність» і «професійно-педагогічна компетентність» у теорії і практиці про-

фесійної освіти викликане насамперед актуалізацією питання професійно-педагогічної підготовки викладачів вищої школи, від рівня якої багато в чому залежить успішний розвиток вітчизняної сис-

теми освіти. Очевидно, що викладач, його компетентність, творчий потенціал, безперервне професійне самовдосконалення, активна робота на рівні світових стандартів є визначальним фактором у вирішенні завдань вищої національної освіти. Визначаючи вимоги до особистості викладача, які б забезпечили його готовність до професійного зростання, педагогічна наука прагне об'єднати їх у більш узагальнені цілісні властивості. Насамперед до таких властивостей належать педагогічна майстерність і близьке до неї поняття «професійно-педагогічна компетентність».

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує глибоку увагу вітчизняних та зарубіжних науковців до фундаментальних основ оновлення системи вищої освіти. Напрями професійної підготовки педагогів вищої школи, теоретичні та методичні засади формування та розвитку педагогічної майстерності, професійної компетентності, педагогічної культури педагога розглядаються у дослідженнях В. Андрущенка, В. Бондаря, О. Дубасенюк, І. Зязюна, Н. Селіверстової, С. Сисоєвої, М. Ярмаченка та ін. Так, сутність, особливості структури, розвитку педагогічної майстерності педагога розкриваються у працях вітчизняних науковців, серед яких – Є. Барбіна, Л. Крамушченко, І. Кривоніс, А. Кузьмінський, О. Пехота, І. Підласий, Д. Пашенко, В. Семиченко та ін. Проблеми аналізу закордонного досвіду розвитку педагогічної майстерності викладача присвячені наукові роботи Л. Пуховської, М. Фіцули, Г. Яворської та ін.

Актуальними для нашого дослідження є публікації, пов'язані з аналізом філософсько-методологічних особливостей професійної компетентності та її розвитку (Б. Гершунський, Н. Добровольська, М. Левківський, Н. Ничкало, В. Шадриков та ін.); проблемою виділення педагогічної компоненти в структурі професійної компетентності педагога (Г. Бурлака, С. Бухальська, А. Міщенко, П. Павленок, М. Фірсов, О. Холостова, Є. Шиянов та ін.); розкриттям деяких аспектів розуміння сутності та змісту, розвитку професійно-педагогічної компетентності (Т. Браже, Т. Данилова, С. Демченко, Л. Карпова, Т. Колодько, А. Маркова, Т. Мельниченко, С. Мурзіна та ін.). Проблема співвідношення педагогічної майстерності і професійної компетентності виступає предметом наукового вивчення для В. Безрукової, Е. Борисової, О. Гури, В. Сластьоніна та ін.

Незважаючи на те, що кількість спеціальних досліджень, присвячених обґрунтуванню підвалин педагогічної майстерності, професійної, професійно-педагогічної компетентності постійно зростає, доводячи поглиблення уваги науковців до цього перспективного напрямку, питання, пов'язані із пошуком однозначних підходів до трактування цих понять, їхніх структурних меж та взаємоіс-

нування цих категорій, у сучасних педагогічних дослідженнях потребують більшої уваги.

Формулювання цілей статті. Мета статті – здійснення теоретичного аналізу та диференціації понять «педагогічна майстерність» і «професійно-педагогічна компетентність» як споріднених педагогічних категорій. Мету статті конкретизовано у таких завданнях: проаналізувати науково-педагогічну літературу, присвячену проблемі дослідження сутності та змісту понять «педагогічна майстерність», «професійно-педагогічна компетентність»; визначити особливості співвідношення зазначених дефініцій у наукових дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до аналізу сучасного педагогічного дискурсу щодо сутності дефініцій «педагогічної майстерності» і «професійно-педагогічної компетентності» та їх місця у системі педагогічних категорій, підкреслимо неоднозначність розуміння дослідниками сутності та змісту цих понять, ототожнення чи взаємозаміну іншими педагогічними термінами та явищами, розширення чи звуження меж понять. Водночас наявна невизначеність у співвідношенні цих термінів призводить до непорозуміння у процесі обговорення складних наукових проблем і застосуванні теоретичних надбань у педагогічній практиці.

У сучасній вітчизняній педагогічній науці немає єдиного концептуального погляду на визначення терміна «педагогічна майстерність». Однак варто зазначити, що більшість дослідників, звертаючись до тлумачення цього поняття, з одного боку, спираються на обґрунтування педагогічної діяльності як професійної діяльності, а з іншого – пов'язують педагогічну майстерність з професійною компетентністю (І. Котова, М. Поташнік, В. Сластьонін та ін.), професійно-педагогічною культурою (Є. Бондаревська, В. Рябцев та ін.), професіоналізмом (Н. Кузьміна, К. Пасько та ін.), кваліфікацією (Г. Різ та ін.) педагога.

Визначимо підходи вітчизняних та зарубіжних науковців до інтерпретації поняття «педагогічна майстерність». В основу першого підходу покладений високий рівень педагогічних знань, умінь, навичок та здібностей педагога, спрямованих на постійне вдосконалення педагогічної діяльності і дослідницький підхід до педагогічного процесу. Так, підставою визначення педагогічної майстерності Л. Нечепоренко, В. Пасинок, Я. Подоляк [12] вважають специфічні знання та здібності педагога. На думку науковців, це – предметно-професійний і морально-фізичний стан педагога, який передбачає побудову освітнього процесу на основі добровільного співробітництва, поєднання різних видів діяльності (індивідуальної, групової, колективної) [12, с. 395]. Г. Хазяїнов визначає педагогічну майстерність як: вищий рівень викладацької діяльності, для якого необхідні знання, педагогічний досвід, педагогічна спрямованість, педагогічні

здібності, особистісні якості в структурі особистості педагога [23]. О. Дубасенюк розглядає педагогічну майстерність з точки зору ефективності вирішення проблемних педагогічних ситуацій. При цьому авторка зазначає, що наявність професійних знань і умінь дає змогу педагогу досліджувати проблемні педагогічні ситуації і перетворювати їх на професійні виховні завдання [4, с. 10]. Суголосною є позиція В. Сластьоніна, який підкреслює, що високий рівень розвитку професійно-педагогічних умінь формує педагогічну майстерність. Уміння науковець розглядає як компонент діяльності, в якому втілюються знання і навички. Водночас В. Сластьонін зазначає, що оволодіння педагогічною майстерністю та педагогічною професією є можливим лише на індивідуально-особистісному рівні, що пояснюється єдністю, взаємопроникненням професійного та особистісного у педагогічній професії [21]. Тому психолого-педагогічні, професійні знання засвоюються суб'єктом в особистісному контексті.

Другий підхід до характеристики сутності педагогічної майстерності визначається науковцями через поняття «професійна готовність». Так, Д. Пашенко у своїй праці [16] розкриває педагогічну майстерність як новий, більш високий рівень професійної готовності педагога, підтвердженням якого є доведення професійних умінь до автоматизму [16, с. 114]. Як зазначає Є. Барбіна, це поняття являє собою інтегрований показник ступеня готовності педагога до виконання професійних обов'язків [2, с. 37].

На особистісному вимірі, особистісних властивостях особистості педагога у разі визначення його педагогічної майстерності акцентують свою увагу представники іншого наукового підходу. В. Рябцев, аналізуючи роль особистісного аспекту у професійній діяльності педагога, дійшов висновку, що чим вищий рівень педагогічної майстерності, тим тіснішими є зв'язки між знаннями, вміннями й особистісними можливостями педагога [20]. У рамках такого підходу С. Якушева розглядає педагогічну майстерність як професійне уміння оптимізувати всі види освітньої діяльності, спрямованої на формування світогляду і здібностей педагога, гармонійний розвиток і вдосконалення його особистості [24, с. 6]. Звертаючись до педагогічної майстерності, Л. Заніна і Н. Меншикова характеризують її як оптимальну, професійно доцільну, індивідуально-творчу діяльність, що ґрунтується на професійних здібностях, педагогічній техніці та психолого-педагогічній ерудиції педагога [6, с. 89].

На нашу думку, більш комплексно сутність феномена педагогічної майстерності розкривається представниками особистісно-діяльнісного підходу. Так, І. Зязюн підкреслював, що педагогічна майстерність являє собою індивідуальний внесок у педагогічну культуру суспільства, а пере-

дача майстерності забезпечується виключним усвідомленням механізмів професійної діяльності [8]. Л. Крамуценко, І. Кривоніс, В. Семиченко та ін. [17] визначають майстерність як прояв творчої активності особистості педагога і найвищий рівень його діяльності. Водночас, спираючись на концептуальні положення професійного самовдосконалення вчителів, науковцями така педагогічна категорія розкривається як «комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі» [17, с. 30]. Розглядаючи світоглядно-філософські основи педагогічної компетентності, К. Пасько робить висновок про те, що досліджуване поняття являє собою суб'єктивне розуміння рівня професіоналізму педагога, яке є результатом теоретико-практичних, ціннісних та емпіричних аспектів його професійного становлення [15, с. 15].

Поруч із поняттям «педагогічна майстерність» останнім часом дуже часто є поняття «професійно-педагогічна компетентність». Зауважимо, що як системне явище професійна компетентність розглядається дослідниками у декількох видах залежно від домінантного елемента або сфери прояву. Тому одним із видів професійної компетентності, на якому базується зрілість людини у професійній діяльності, є професійно-педагогічна компетентність.

Сучасна педагогічна наука це поняття трактує як багатозначну категорію, доцільність введення якої зумовлюється широтою її змісту, інтегративною характеристикою, що об'єднує такі поняття, як «професіоналізм», «кваліфікація», «педагогічна майстерність», «компетентність», «професійно-педагогічна культура», «педагогічна компетентність», «професійна компетентність».

Пошуково-аналітична робота щодо розгляду основних наукових підходів до тлумачення поняття «професійно-педагогічна компетентність» та її змісту дає змогу зробити висновок, що більшість науковців визначає цей термін через систему компонентів, що забезпечують успішне виконання навчальних і виховних функцій педагогом. Так, суголосними є думки більшості науковців (В. Введенський, В. Єлагіна, І. Зимня, Н. Кузьміна, А. Маркова, Л. Мітіна та ін.), які розуміють професійно-педагогічну компетентність як інтегральну професійно-особистісну характеристику педагога, що включає теоретичну і практичну готовність до виконання професійних функцій, а також суб'єктивні якості особистості, що забезпечують ефективність педагогічної діяльності.

Змістове наповнення професійно-педагогічної компетентності залишається предметом дискусій науковців. Наведемо декілька цікавих, на нашу думку, підходів. Так, С. Демченко професійно-педагогічну компетентність викладача характери-

зує як складну багаторівневу стійку структуру його психічних рис, що формується внаслідок інтеграції досвіду, теоретичних знань, практичних умінь, значущих для викладача особистісних якостей і має такі суттєві ознаки, як: мобільність, гнучкість і критичність мислення [3]. Досліджуване поняття виступає інтеграційною якісною характеристикою діяльності викладача і за своєю сутністю є функціонально-предметним аспектом інтелекту. Л. Зеленська у своїй роботі зазначена компетентність розглядає як цілісну узагальнену, інтегральну якість особистості, що має свою структуру та ознаки і дає змогу спеціалісту в найбільш ефективний спосіб вирішувати навчально-виховні завдання, розраховані насамперед на формування особистості іншої людини, а також сприяє саморозвиткові і самовдосконаленню особистості [7].

Натомість В. Єлагіна розуміє такий вид компетентності як «сукупність професійно-педагогічних компетенцій, що включають наявність знань, професійного і життєвого досвіду, спрямованості особистості, здатностей педагога діяти у конкретній ситуації, вирішувати професійні задачі різного рівня складності та невизначеності, його готовності до досягнення високої якості результатів своєї праці, відношення до педагогічної професії як цінності» [5, с. 115]. Н. Кузьміна професійно-педагогічну компетентність визначає як сукупність умінь педагога – суб'єкта педагогічного впливу – особливим чином структурувати наукове і практичне знання з метою найкращого вирішення педагогічних завдань [10, с. 90].

З огляду на видове походження професійно-педагогічної компетентності аналіз основних підходів до тлумачення її дефініції дає змогу зробити висновок, що вона визначається головним чином рівнем професійної освіти, досвідом та індивідуальними здібностями людини, її мотивованими прагненнями до неперервної самоосвіти та самовдосконалення, творчим і відповідальним ставленням до справи.

Співвідношення педагогічної майстерності і професійно-педагогічної компетентності педагога натеper залишається малодослідженою проблемою з відсутністю однозначного підходу до її розгляду. Зупинимось на деяких наукових позиціях.

Одні автори, розуміючи педагогічну майстерність і професійно-педагогічну компетентність як взаємозумовлені, однопорядкові, не тотожні педагогічні категорії, пов'язують їх з поняттями педагогічної культури (професійно-педагогічної культури), професіоналізму чи кваліфікації. Так, розкриваючи сутність професіоналізму як найвищого рівня професійної компетентності педагога, А. Маркова пов'язує його з прагненням до індивідуального стилю роботи, наявністю цілісної Я-концепції та адекватної самооцінки, здатністю забезпечити професійну стійкість, оволодіння високими зраз-

ками праці і педагогічною майстерністю, постійним пошуком розвитку особистості (предметна, комунікативна, особистісна творчість) [11, с. 52]. Г. Різз, обґрунтовуючи питання відмінності й тотожності понять «професійна компетентність», «педагогічна майстерність» і «кваліфікація», пропонує альтернативу: педагогічна майстерність є виразом підвищеного рівня засвоєння якостей, якими має володіти педагог відповідно до професіограми; педагогічна майстерність є наслідком підвищеного рівня розвитку педагогічних якостей [19, с. 116]. Водночас О. Барабанщиков стверджує, що виразником сутності педагогічної культури викладача є його педагогічна майстерність [1, с. 75]. Проведений аналіз представленого автором визначення і структури педагогічної майстерності доводить однопорядковість його розуміння з професійною компетентністю викладача [1, с. 75–76].

Чимало дослідників вважають, що професійна компетентність виступає складником педагогічної майстерності – базового, ширшого за своїм змістом поняття. Так, І. Котова, Є. Шиянов розглядають педагогічну майстерність як єдність професійної компетентності та індивідуально-ділових якостей педагога [9]. Н. Нікітіна розкриває її як сплав особистісно-вольових якостей і професійної компетентності викладача, як комплекс властивостей особистості, що забезпечує високий рівень самоорганізації професійно-педагогічної діяльності [13]. Група українських вчених, серед яких – І. Зязюн, Л. Крамущенко, І. Кривонос, О. Самецько, В. Семиченко, Н. Тарасевич, до комплексу властивостей особистості, що утворює педагогічну майстерність, відносять гуманістичну спрямованість діяльності педагога, професійну компетентність, педагогічну техніку та педагогічні здібності [17, с. 30–31]. Науковці підкреслюють, що підвалиною педагогічної майстерності є саме професійна компетентність педагога [17, с. 30]. Водночас, розглядаючи структуру педагогічної майстерності викладача закладу вищої освіти як синтез особистісно-ділових властивостей особистості, що визначає високу ефективність педагогічного процесу, В. Орлов зараховує до неї професійну компетентність, готовність до творчої професійної діяльності, педагогічні здібності, особистісні якості та педагогічну техніку [14, с. 12].

Відповідно до протилежної наукової позиції, по-перше, професійна компетентність педагога становить основу педагогічної майстерності, а по-друге, найвищим рівнем розвитку професійної компетентності є педагогічна майстерність. Так, на думку В. Сластьоніна, Л. Подимової, теоретичні знання і засновані на них уміння, що являють основу педагогічної майстерності, – це визначальний, об'єктивний зміст професійної компетентності, єдиний і загальний для всіх викладачів [21; 22, с. 5–17].

Водночас є науковці, які професійно-педагогічну компетентність представляють як вищий рівень розвитку професійної майстерності. Наприклад, Н. Сегеда описує логічний ланцюг: педагогічна культура – педагогічна майстерність – педагогічна компетентність – професійна творча індивідуальність, розглядаючи його як цілісний механізм (алгоритм послідовності руху) професійної самореалізації педагога [18, с. 79–80].

Висновки. Таким чином, здійснений теоретичний аналіз науково-педагогічної літератури, присвяченої проблемі дослідження сутності та змісту понять «педагогічна майстерність», «професійно-педагогічна компетентність», а також визначенню особливостей співвідношення зазначених дефініцій дає можливість зробити такі висновки: педагогічна майстерність є складним структурним утворенням, яке, незважаючи на великий науковий доробок дослідників, потребує чіткої визначеності в науці; одним із видів професійної компетентності, на якому базується зрілість людини у професійній діяльності, є професійно-педагогічна компетентність, саме вона виступає визначальним компонентом успішності професійної діяльності педагога загалом і викладача закладу вищої освіти зокрема; педагогічна майстерність є найвищим рівнем розвитку професійної компетентності педагога.

Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні проблеми співвідношення понять «професійно-педагогічна компетентність» та «професійна кваліфікація викладача закладу вищої освіти».

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Барабанщиков А.В. Проблемы педагогической культуры преподавателей вузов. (К вопросу о сущности педагогической культуры). *Советская педагогика*. 1981. № 1. С. 71–77.
2. Барбина Е.С. Формирование педагогического мастерства учителя в системе непрерывного педагогического образования. Киев : Вища школа, 1997. 153 с.
3. Демченко С.О. Развитие профессионально-педагогической компетентности преподавателей специальных дисциплин высших технических заведений : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Кировоград, 2005. 20 с.
4. Дубасенюк О.А. Теоретичні і методичні основи виховної діяльності педагога : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 1996. 48 с.
5. Елагина В.С. Становление педагогической компетентности студентов педагогического вуза. *Современные наукоемкие технологии*. 2010. № 10. С. 113–116.
6. Занина Л.В., Меньшикова Н.П. Основы педагогического мастерства. Ростов-на-Дону : «Феникс», 2003. 288 с.
7. Зеленська Л.Д. Проблема формування професійно-педагогічної компетентності вчених вищих навчальних закладів Слобожанщини (кінець XIX – початок XX століття.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Харків, 2006. 20 с.
8. Зязюн І.А. Педагогічна майстерність – особистісно центрована діяльність. *Витоки педагогічної майстерності* : збірник наукових праць. Вип. 4. Полтава, 2008. С. 21–31.
9. Котова И.Б., Шиянов Е.Н. Педагог: профессия и личность. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. пед. ун-та, 1997. 144 с.
10. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. Москва : Высш. шк., 1990. 119 с.
11. Маркова А.К. Психология труда учителя. Москва : Просвещение, 1994. 192 с.
12. Нечепоренко Л.С., Подоляк Я.В., Пасынок В.Г. Классична педагогіка : навчальний посібник. Харків : Основа, 1998. 420 с.
13. Никитина Н.Н., Железнякова О.М., Петухова М.А. Основы профессионально-педагогической деятельности : учебное пособие для студентов учреждений среднего профессионального образования. Москва : Мастерство, 2002. 288 с.
14. Орлов В.Ф., Фурса О.О., Баніт О.В. Педагогічна майстерність викладача мистецьких дисциплін : навчально-методичний посібник. Київ : Едельвейс, 2012. 308 с.
15. Пасько К.М. Світоглядно-філософські основи формування педагогічної майстерності в системі професійної підготовки вчителя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.10. Київ, 2008. 20 с.
16. Пащенко Д. Педагогічна майстерність як складник готовності вчителя до професійної діяльності. *Проблеми підготовки сучасного вчителя* : збірник наукових праць. Умань, 2010. № 2. С. 112–118.
17. Педагогічна майстерність : підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; за ред. І.А. Зязюна. Київ : Вища шк., 2004. 422 с.
18. Педагогічна творчість, майстерність, професіоналізм у системі підготовки освітянських кадрів: здобутки, пошуки, перспективи : монографія / керівн. авт. кол. Н.В. Гузій. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. 432 с.
19. Ризз Г.И. Размышление о педагогической деятельности, культуре, мастерстве. *Педагогика*. 1995. № 4. С. 114–116.
20. Рябцев В.П. Формирование педагогического мастерства в системе становления профессиональной культуры учителя : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Майкоп, 1998. 164 с.
21. Сластенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. Москва : Школа-Пресс, 1997. 308 с.
22. Формирование профессиональной культуры учителя / под ред. В.А. Сластенина. Москва : Педагогика, 1993. 178 с.
23. Хозяинов Г.И. Педагогическое мастерство преподавателя. Москва : Высшая школа, 1988. 167 с.
24. Якушева С.Д. Основы педагогического мастерства. Москва : Издательский центр «Академия», 2008. 256 с.